Materiallar to’plami · Conference Proceedings

TIL, TARJIMA VA TA’LIM: GLOBAL KOMMUNIKATSIYA VA RAQAMLI INNOVATSIYALAR DAVRIDA YANGI YONDASHUVLAR

03 October 2026

UDK 81

ZAMONAVIY LINGVISTIKA VA GLOBAL KOMMUNIKATSIYA

Somatik frazeologizmlarning nutqiy aktlarni ifodalashdagi kognitiv-pragmatik xususiyatlari

Zulxumor Qurbanova*

ANNOTATSIYA

Mazkur tezisda o‘zbek va nemis tillaridagi somatik frazeologizmlarning nutqiy aktlarni ifodalashdagi kognitiv-pragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi somatik komponentli frazeologik birliklarning kommunikativ vazifalarini aniqlash hamda ularning so‘zlovchining kommunikativ niyati va adresatga pragmatik ta’siri bilan bog‘liqligini ochib berishdan iborat. Tadqiqot materialini o‘zbek va nemis tillarida qo‘llanadigan ko‘z, til, yurak, qo‘l, bosh kabi somatik komponentli frazeologik birliklar tashkil etadi. Tahlil jarayonida tavsifiy, qiyosiy, kontekstual, kognitiv-semantik va pragmatik usullardan foydalanildi. Natijalar somatik frazeologizmlarning nafaqat obrazli nominatsiya, balki muayyan kommunikativ harakatni amalga oshirish vositasi sifatida ham faol qo‘llanishini ko‘rsatdi. Ularning direktiv, ekspressiv, assertiv va komissiv nutqiy aktlarni ifodalash imkoniyatlari aniqlandi. Somatik obraz asosida shakllangan “ko‘rish – anglash”, “til – nutq – nazorat”, “yurak – hissiyot”, “qo‘l – yordam – kelishuv” kabi kognitiv bog‘lanishlar frazeologizmlarning pragmatik mazmunini shakllantirishi kuzatildi. Tadqiqot natijalari frazeologiya, kognitiv tilshunoslik va pragmatikaning o‘zaro aloqasini yoritishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar

somatik frazeologizm, nutqiy akt, kognitiv pragmatika, kommunikativ niyat, pragmatik funksiya, kognitiv konseptualizatsiya

DOI: 10.5281/zenodo.23278787

Kirish

Til birliklarining kommunikativ imkoniyatlarini o‘rganishda ularning faqat lug‘aviy yoki semantik mazmunini aniqlash bilan cheklanib qolish yetarli emas. Ayniqsa, frazeologik birliklar nutq jarayonida muayyan kommunikativ maqsadni amalga oshirish, so‘zlovchining munosabatini bildirish, tinglovchiga ta’sir ko‘rsatish hamda yashirin ma’nolarni anglatish kabi pragmatik vazifalarni bajaradi. Zamonaviy pragmatik tadqiqotlarda nutqiy akt tushunchasi kommunikativ faoliyatning markaziy kategoriyalaridan biri sifatida qaralib, gapning mazmuni bilan bir qatorda uning qanday maqsadda qo‘llangani va suhbatdoshga qanday ta’sir ko‘rsatishi ham muhim hisoblanadi [1; 2].

Nutqiy aktlar nazariyasining zamonaviy talqinlarida assertiv, direktiv, komissiv, ekspressiv va deklarativ aktlar kabi asosiy turlar ajratiladi. Direktivalar tinglovchini muayyan harakatni bajarishga undasa, ekspressivlar so‘zlovchining hissiy yoki baholovchi munosabatini ifodalaydi; komissivlar esa so‘zlovchining kelajakdagi harakatga nisbatan majburiyatini bildiradi [1]. Zamonaviy tadqiqotlarda nutqiy aktlarni o‘rganishda ularning kontekst, interaksiya va kognitiv jarayonlar bilan bog‘liqligiga alohida e’tibor qaratilmoqda [2; 3].

Somatik frazeologizmlar inson tana a’zolari nomlarini o‘z tarkibida saqlagan frazeologik birliklar sifatida tilning obrazlilik va ekspressivlik imkoniyatlarini yaqqol namoyon etadi. Bunday birliklarning semantik mazmuni ko‘pincha insonning jismoniy tajribasi, idroki, hissiy holati va ijtimoiy tajribasi bilan bog‘liq holda shakllanadi. 2024-yilda ingliz va o‘zbek tillaridagi somatik komponentli frazeologik birliklarning lingvopragmatik xususiyatlari maxsus tadqiq etilgan bo‘lib, unda somatik birliklarning konnotativ va pragmatik imkoniyatlari ko‘rsatib berilgan [4]. Biroq somatik frazeologizmlarning aynan qaysi nutqiy aktni shakllantirishi va bu

jarayonda kognitiv mexanizmlarning qanday ishtirok etishi masalasi alohida tadqiqot obyekti sifatida yanada chuqurroq yoritishni talab etadi.

Tadqiqotning maqsadi o‘zbek va nemis tillaridagi somatik frazeologizmlarning nutqiy aktlarni ifodalashdagi kognitiv-pragmatik xususiyatlarini aniqlash, ularning kommunikativ maqsad bilan bog‘liqligini ochib berishdan iborat.

Materiallar va usullar

Tadqiqot materiali sifatida o‘zbek va nemis tillarida qo‘llanadigan somatik komponentli frazeologik birliklar, frazeologik lug‘atlar hamda badiiy va kommunikativ kontekstlarda uchraydigan frazeologik birikmalardan foydalanildi. Tadqiqotda frazeologik birliklarning tarkibida inson tana a’zolarini bildiruvchi bosh, ko‘z, qo‘l, til, yurak, yuz, og‘iz kabi somatik komponentlarning ishtirokiga e’tibor qaratildi.

Tahlil jarayonida tavsifiy, qiyosiy, kontekstual, kognitiv-semantik va pragmatik tahlil usullaridan foydalanildi. Frazeologik birlikning lug‘aviy ma’nosi bilan uning nutqdagi illokutiv funksiyasi o‘rtasidagi munosabat aniqlashga asosiy e’tibor qaratildi.

Nutqiy aktlarni tasniflashda assertiv, direktiv, komissiv va ekspressiv aktlar mezon sifatida olindi. Bunda frazeologizmning faqat nominativ mazmuni emas, balki so‘zlovchining kommunikativ niyati, adresatga yo‘naltirilgan ta’siri, kontekst va nutq vaziyati ham hisobga olindi. Kognitiv tahlilda esa tana a’zolarining konkret jismoniy tajribasi abstrakt kommunikativ mazmunni shakllantirishga asos bo‘lishi nuqtayi nazaridan qaraldi.

Natijalar va muhokama

Tahlil natijalari somatik frazeologizmlarning nutqda faqat tayyor obrazli nomlash vositasi sifatida emas, balki muayyan kommunikativ harakatni amalga oshiruvchi birlik sifatida ham faol ishlatilishini ko‘rsatadi. Ularning nutqiy aktni ifodalash xususiyati uch asosiy omil bilan belgilanadi: somatik obraz, kognitiv konseptualizatsiya va kommunikativ kontekst.

Bir tomondan, somatik komponent orqali konkret jismoniy tajriba abstrakt kommunikativ mazmunga ko‘chiriladi. Masalan, o‘zbek tilidagi “ko‘zini ochmoq” birligi lug‘aviy jihatdan ko‘rish bilan bog‘liq bo‘lsa-da, ko‘chma ma’noda shaxsni vaziyatni anglashga, xatosini tushunishga yoki voqelikni to‘g‘ri baholashga undash mazmunini ifodalashi mumkin. “Ko‘zingni och!” kabi kontekstda ushbu frazeologizm bevosita direktiv nutqiy akt xususiyatini oladi. Bunda so‘zlovchi adresatning ongida muayyan o‘zgarish yuz berishini kutadi.

Shunga yaqin pragmatik mexanizm nemis tilidagi “jemandem die Augen öffnen” birligida ham kuzatiladi. Mazkur birlik so‘zlovchining adresatga ilgari anglanmagan holatni tushuntirish yoki haqiqatni ko‘rsatishga qaratilgan kommunikativ harakatini ifodalashi mumkin. Demak, “ko‘z” konsepti har ikki tilda ham ko‘rish → anglash → haqiqatni idrok etish kognitiv zanjiri asosida abstrakt kommunikativ ma’noga ko‘chadi.

Somatik frazeologizmlarning direktiv aktlarni ifodalash imkoniyati “til” komponenti ishtirokidagi birliklarda ham yaqqol namoyon bo‘ladi. O‘zbek tilidagi “tilini tiymoq” birligi shaxsning gapirishini cheklash, ortiqcha yoki noo‘rin so‘zlardan tiyilish mazmunini anglatadi. Buyruq yoki maslahat kontekstida “Tilini tiy!” shakli adresatga qaratilgan direktiv aktni yuzaga keltiradi. Bu yerda somatik obraz nutq faoliyatining o‘zi bilan bevosita bog‘lanadi: til → nutq → nazorat → kommunikativ cheklov.

Nemis tilidagi “sich auf die Zunge beißen” (“tilini tishlamoq”) iborasi ham ayrim kontekstlarda aytilishi mumkin bo‘lgan fikrni ataylab aytmaslik, o‘zini tiyish mazmunini ifodalaydi. Bunday birliklar orqali jismoniy harakat — tilni tishlash — kommunikativ o‘zini nazorat qilish konseptiga ko‘chiriladi. Shunday qilib, somatik komponent nutqiy faoliyatning jismoniy modeli asosida pragmatik ma’noni shakllantiradi.

Somatik frazeologizmlarning ekspressiv nutqiy aktlar bilan munosabati ham muhimdir. Masalan, o‘zbek tilidagi “yuragi ezilmoq”, “yuragi orqaga tortmoq”, “ko‘ngliga tegmoq” kabi birliklar shaxsning hissiy holatini obrazli ifodalashga xizmat qiladi. Bunday birliklar yordamida so‘zlovchi voqea yoki shaxsga nisbatan achinish, qo‘rquv, ranjish, norozilik kabi munosabatlarini bevosita nomlamasdan, obrazli tarzda ifodalaydi. Shu sababli ular kontekstga qarab ekspressiv nutqiy aktning kuchini oshiradi.

Bu jarayonda somatik komponentning kognitiv funksiyasi ayniqsa muhim. “Yurak” va “ko‘ngil” kabi birliklar jismoniy a’zo yoki ichki holatni bildirishdan tashqari, ko‘plab kontekstlarda his-tuyg‘u markazi sifatida

konseptuallashtiriladi. Natijada fiziologik tajriba hissiy va kommunikativ tajribaning metaforik modeli sifatida namoyon bo‘ladi.

Somatik frazeologizmlarning assertiv aktlar bilan aloqasi ham mavjud. Masalan, “ko‘zi bilan ko‘rmoq” kabi birliklar kontekstda ma’lumotning bevosita kuzatilganiga urg‘u berib, so‘zlovchining fikrini ishonchli dalil sifatida taqdim etishiga xizmat qilishi mumkin. Bunday holatda “ko‘rish” jismoniy tajribasi kuzatish → ishonch → tasdiqlash kognitiv zanjiri orqali assertiv kommunikativ funksiyani kuchaytiradi.

Somatik frazeologizmlar ayrim holatlarda so‘zlovchining majburiyat yoki tayyorgarligini ifodalovchi komissiv aktlar bilan ham bog‘lanadi. Masalan, “qo‘l berish”, “qo‘l uzatish” kabi birliklar kontekstga qarab kelishuv, hamkorlik yoki yordamga tayyorlik mazmunini ifodalashi mumkin. Nemis tilidagi “jemandem die Hand reichen” birligi ham yordam berish, yarashish yoki hamkorlikka tayyorlikni anglatishi mumkin. Bu yerda “qo‘l” jismoniy harakatdan ijtimoiy munosabatga ko‘chib, qo‘l → harakat → yordam/kelishuv → ijtimoiy majburiyat konseptual zanjirini hosil qiladi.

Somatik frazeologizmlarning nutqiy aktlardagi funksiyasini quyidagi umumlashtirilgan model orqali ifodalash mumkin:

Somatik obraz → kognitiv konseptualizatsiya → kommunikativ niyat → illokutiv akt → pragmatik ta’sir.

Jadvaldan ko‘rinadiki, somatik frazeologizmning nutqiy akt sifatidagi funksiyasi faqat frazeologik birlikning lug‘atdagi ma’nosi bilan belgilanmaydi. Bir xil birlik turli kontekstlarda turlicha pragmatik qiymatga ega bo‘lishi mumkin. Shuning uchun frazeologizmlarning nutqiy aktlarni ifodalashini aniqlashda kontekst, adresant-adresat munosabati, kommunikativ vaziyat va so‘zlovchining maqsadi birgalikda hisobga olinishi zarur.

Mazkur natija zamonaviy nutqiy akt tadqiqotlaridagi kontekst va interaksiyaga yo‘naltirilgan yondashuv bilan hamohangdir. Hozirgi pragmatik tadqiqotlarda nutqiy aktlar alohida gapdan tashqari, kommunikativ vaziyat va o‘zaro ta’sir jarayonida yuzaga keladigan harakat sifatida ham talqin qilinmoqda [2; 3]. Somatik frazeologizmlar esa aynan shu jarayonda obrazlilikni pragmatik ta’sir bilan birlashtiruvchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Somatik obraz	Kognitiv mazmun	Nutqiy akt	Pragmatik vazifa
ko‘z	ko‘rish → anglash	direktiv/assertiv	ogohlantirish, ishontirish
til	nutq → nazorat	direktiv	ogohlantirish, taqiqlash
yurak	tana → hissiyot	ekspressiv	hisni ifodalash
qo‘l	jismoniy harakat → yordam	komissiv/direktiv	yordam, kelishuv
bosh	jismoniy holat → ijtimoiy munosabat	direktiv/ekspressiv	bo‘ysunish, e’tirof

1-jadval. Somatik frazeologizmlarning nutqiy aktlardagi kognitiv-pragmatik funksiyasi

Xulosa

Somatik frazeologizmlarning nutqiy aktlarni ifodalashdagi xususiyatlarini o‘rganish frazeologiya, kognitiv tilshunoslik va pragmatikaning o‘zaro aloqasini ochib berishga imkon beradi. Tadqiqot natijasida somatik frazeologizmlar jismoniy tajribani abstrakt kommunikativ mazmunga ko‘chirish orqali direktiv, ekspressiv, assertiv va komissiv nutqiy aktlarning shakllanishida faol ishtirok etishi aniqlandi.

Somatik komponentlar — ko‘z, til, yurak, qo‘l, bosh kabi tana a’zolari nomlari — nutqiy vaziyatda oddiy nominativ birlik sifatida emas, balki kognitiv konseptualizatsiya vositasi sifatida faoliyat ko‘rsatadi. Ular orqali “ko‘rish – anglash”, “til – nutq – nazorat”, “yurak – hissiyot”, “qo‘l – yordam – kelishuv” kabi kognitiv bog‘lanishlar shakllanadi. Ushbu bog‘lanishlar esa frazeologik birlikning pragmatik kuchini belgilashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Shuningdek, somatik frazeologizmning qaysi nutqiy aktni ifodalashi uning lug‘aviy ma’nosigagina emas, balki kommunikativ kontekst, so‘zlovchining maqsadi va adresatga yo‘naltirilgan pragmatik ta’siriga ham bog‘liq. Shu jihatdan somatik frazeologizmlarni o‘rganish til birliklarining shakl va mazmunidan tashqari, ularning “tana tajribasi → kognitiv konseptualizatsiya → kommunikativ niyat → nutqiy harakat” tarzidagi funksional mexanizmini aniqlash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Assimakopoulos, S. (2025). Speech act theory: Between narrow and broad pragmatics. Cambridge University Press.

[2] Jucker, A. H. (2024). Speech acts: Discursive, multimodal, diachronic. Cambridge University Press.

[3] House, J., & Kádár, D. Z. (2023). Speech acts and interaction in second language pragmatics: A position paper. Language Teaching.

[4] Karimova, O. A. (2024). Ingliz va o‘zbek tilida somatik komponentli frazeologik birliklarni lingvopragmatik o‘rganish. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari, 4(S/9), 327–338. https://doi.org/10.47390/SPR1342V4SI9Y2024N48

[5] Likhacheva, Z. V. (2019). Semantic and structural-grammatical characteristics of the English phraseological units with a somatic component. Philology Theory & Practice, 12(10), 228–231.

[6] Tomasello, R. (2023). Linguistic signs in action: The neuropragmatics of speech acts. Brain and Language, 236, 105203.